

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KMÜ EFAD)

Karamanoğlu Mehmetbey University Journal of Literature Faculty

E-ISSN: 2667 – 4424

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/efad>

Tür: Araştırma Makalesi
Kabul Tarihi: 29 Mayıs 2021

Gönderim Tarihi: 18 Nisan 2021
Yayımlanma Tarihi: 15 Haziran 2021

Atıf Künyesi: Aktürk, E. & Özalp, A. (2021). “Osmanlı Modernleşmesine Yapısal-İşlevselci Bir Bakış”.
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 4 (1), 165-176.

DOI: <https://doi.org/10.47948/efad.919946>

OSMANLI MODERNLEŞMESİNE YAPISAL-İŞLEVSELÇİ BİR BAKIŞ

Emre AKTÜRK*
Ahmet ÖZALP**

Öz

Bütün dünya tarihi göz önüne alındığında Osmanlılar, 600 yılı aşkın bir ömre sahip olabilmiş büyük imparatorluklardandır. Osmanlıları böylesine uzun ömürlü ve etkili kılan şeylerin başında, toplumun sosyo-ekonomik düzen ve zihniyeti gelmektedir. Ancak, klasik sosyo-ekonomik düzen ve zihniyet anlayışı zayıflamış devletin ilerlemesini durdurmuş ve Osmanlılar çağdaşları karşısında geri kalmaya başlamıştır. Daha açık bir deyişle gerilemede, teknik yoksunluk ve kaynak eksikliğinden evvel, toplumsal düzen ve zihniyet anlayışının yara alması etkili olmuştur. Osmanlılar üzerine yapılan çalışmaların ve araştırmaların çoğunluğu, devletin sosyo-ekonomik tarihini ikinci plana atarak, savaşlar, fetihler ve antlaşmalar tarihi yazma eğilimindedirler. Ancak bu milliyetçi tarih anlayışı son zamanlarda yerini daha objektif ve çok yönlü tarih anlayışlarına bırakmıştır. Bu çalışmanın konusu, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik zihniyetini, işlevselci teorinin yaklaşım ve kavramlarını kullanarak analiz etmek ve sanayileş(e)meme ve kapitalistleş(e)memenin cevaplarını bu zihniyet üzerinden anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır. Böylesi bir çalışmanın yapılmasındaki temel amaç, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik zihniyetinin belirginleştirilmesi yoluyla, aslında sanayileşememe ya da modernleşememe handikaplarına sosyolojik bazı cevaplar ve argümanlar bulmaktır. Osmanlı'nın neden sanayileşemediği ya da modernleşme yarışından nasıl geri kaldığı sorularına bugüne kadar verilen ve aranan cevaplar, çoğunlukla teknik altyapı eksikliği ve kaynak yokluğu gibi argümanları dikkate almışlardır. İşte bu çalışma da Osmanlı'nın bu geri geri kalmış ya da bırakılmış hâline, toplumsal zihniyeti açıklama çabası içinde cevaplar aramasından dolayı, diğer çalışmalardan ayrılmakta ve önemi ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın bir diğer amacı da Osmanlıların denge ve düzen unsurlarını gözeterek inşa etmiş olduğu devlet ve toplum yapısını, işlevselci teorinin önermeleriyle analize tabi tutmaktır. Çalışmada, Osmanlı'nın klasik dönemindeki (15. ve 17. yy) sosyo-ekonomik zihniyetine odaklanılmaktadır. Osmanlı'nın 600 yılı aşkın ömrü düşünüldüğünde, tüm ömrüne tek bir zihniyetin kaskatı bir şekilde hâkim olduğunu iddia etmek oldukça zordur. Bu yüzden, bu çalışmada, kendisini, Osmanlı'nın klasik dönemi olarak kabul edilen 15. ve 17. yy. ile sınırlandırmakta, ortaya koyulan bu sosyo-ekonomik düzen ve zihniyet ile devletin sanayileşememesi ve kapitalizme geçişinde sorunlar yaşaması tartışılmaktadır. Verilerini literatür taraması üzerinden elde edilen bu tartışmanın sonrasında ise, devletin sanayileşme ve kapitalistleşme gibi kapsamlı bir değişim hikâyesi yazamamasının sebebini, Weber'in rasyonalist değişim teorisinden faydalanılarak açıklanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zihniyet, Değişim Teorisi, Osmanlı Tarihi, İşlevselcilik

* Doktora Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Karaman/Türkiye.
E-Posta: emreakturk_70@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8216-1980>.

** Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Karaman/Türkiye.
E-Posta: ozalpahmet@kmu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3134-3084>.

Structural-Functionalist Assessment on the Ottoman Modernization

Abstract

Considering all of human history, the Ottomans had one of the greatest empires that lasted more than 600 years. The most important thing that made the Ottoman Empire so long-lasting and influential was its socio-economic order and societal mentality. However, its classical socio-economic order and mentality became weakened and as a result, progress was halted and the Ottomans began to lag behind their contemporary powers. To put it more clearly, before the empire began to fall behind in terms of technology and resources,, problems regarding understanding of social order and mentality were significantly led to the decline of the state. The majority of studies and research on the Ottomans tend to discuss the history of wars, conquests and treaties by putting the socio-economic history of the state to the forefront. However, this nationalist view is starting to be replaced by more objective and versatile conceptions of history. The subject of this study is to analyze the socio-economic mentality of the Ottoman Empire by using theories and concepts of the structural-functionalist approach and to try to understand and explain the reasons why the Ottomans could not industrialize and become capitalist through this mindset. The main purpose of conducting such a study is to look for some sociological explanations and arguments on why the Ottomans did not industrialize or modernize, by clarifying the socio-economic mentality of the Ottoman Empire. The main reasons given on why the Ottoman Empire did not industrialize or why they lagged behind in the modernization race have mostly taken into account arguments such as lack of technical infrastructure and resources. This study is different from others and its importance emerges from its search for answers in an effort to explain the social mentality to this backward or abandoned state that was the Ottoman Empire. Another aim of this study is to analyze the Ottoman Empire and its social structure which the Ottomans built by promoting law and order by using the assumptions of the functionalist theory. This study focuses on the socio-economic mentality of the classical period of the Ottoman Empire (15th and 17th centuries). Considering that the lifespan of the Ottoman Empire was more than 600 years, it is difficult to argue that a single mindset dominated its entire history. Therefore, this study is limited to the 15th and 17th centuries, which are accepted as the classical period of the Ottoman Empire. This study shows that the state cannot industrialize and as a result it experiences problems in its transition to capitalism with this outdated socio-economic order and mentality. After the discussion section, whose data was obtained through the literature review, attempts are made to explain the reason why the state could not write a comprehensive change story involving industrialization and capitalization by using Weber's rationalist theory of change.

Keywords: Mentality, Theory of Change, History of Ottoman, Functionalism

Giriş

Osmanlılar, Türk tarihinde büyük bir imparatorluk kurmuş devletlerden biridir. Osmanlıların büyük bir imparatorluk hâline gelmesi ve uzun süre bu imparatorluğu parçalanmaktan koruması, Osmanlıları birçok tarihçi ve sosyoloğun gözünde incelenmesi gereken önemli bir araştırma konusu hâline getirmiştir. Dünya tarihinde birçok imparatorluk kurulmuş ancak bunlar Roma ve Osmanlılar kadar uzun süre hayatta kalamamışlardır. Bu iki muazzam devlet, oluşturdukları hukuk ve toplumsal düzen sayesinde büyük coğrafyalarda kendilerine uzun zaman yer edinebilmişlerdir. Osmanlılar, tıpkı Roma gibi birçok topluma ev sahipliği yapmış, bu farklı toplumları da belirli bir düzen içinde bir arada tutmayı başarmıştır. Bu durum başlı başına Osmanlı yönetimi ve toplumsal yapısı hakkında sosyal bilimcileri araştırmaya iten unsurların başında gelir. Buradan yola çıkarak, bu çalışmanın temel kaygısını da Osmanlı devlet yönetiminin ve toplumsal yapısının ahenk içinde nasıl uzun yıllar dengede kaldığı sorusu oluşturmaktadır. Bu sorunun çözümlenmesinde sosyolojik bir yaklaşım olan yapısal işlevselcilik kullanılacaktır. Böyle bir çalışmaya girilmeden önce özellikle yapısal işlevselciliğin gelişim sürecini analiz etmek gerekir. İşlevselcilik, köklerinin Orta Çağın sonlarında aranması gereken sosyolojik bir yaklaşımdır. Bilimin rasyonel bir araç olarak güç hâline gelmesi çok eski dönemlere denk gelir. Başlarda, Aristoteles fiziğinde nesnelerin hareketi kendi içsel dinamiklerine atıfla açıklanmaktaydı. Daha net bir şekilde ifade edilirse, bir nesnenin düşmesi ya da havalanması olayı yalnızca o nesnenin kendi karakterine bağlıydı. Örneğin, şayet bir nesne düşüyorsa, bu demektir ki, o nesnenin içinde düşme eğilimi vardır. Benzer şekilde bir nesne de uçuyorsa bu nesnenin içinde uçma eğilimi vardır. Böylesi bir fizik anlayışı nesnelere arasındaki ilişki ve etkileşimleri yok sayması ya da görmezden gelmesi bakımından, Copernicus ve Galileo gibi akli merkeze alan düşünürleri rahatsız etmiştir. Newton'la devam eden bilimsel devrimde ise mekanik ve organizmacı bir dünya görüşü, Aristo fiziğinin yerini almıştır. Böylelikle evren ve doğa ve hatta toplumlar/insanlar bile birer makine/sistem gibi düşünülmüştür. Bu yeni bilimsel yaklaşım biçimi işlevselci teorinin ilk kıvılcımlarını güçlü bir şekilde ortaya çıkarmıştır (Abrahamson, 1990: 6-7). Bu gelişim ile birlikte, işlevselciliğin ilk önermelerine Orta

Çağın sonlarında rastlanmaktadır. Ancak o dönemdeki İşlevselcilik ile 20. yüzyılda neredeyse sosyolojiye hâkim olan işlevselcilik temelde birbirine benzemekle birlikte aralarında çeşitli farklılıklar da bulunmaktadır. Açıkçası, fizik ve biyoloji gibi bilimler işlevselciliği şekillendirirken, sosyolojinin doğuşunda bu bilimlerin hâkim paradigmalardan uzak kalması mümkün değildir. 20. yüzyılda, Talcott Parsons, Kingsley Davis, Robert K. Merton ve Wilbert Moore gibi isimler, Comte, Spencer ve Durkheim gibi işlevselci sosyologların fikirlerini geliştirerek yapısal işlevselcilik teorisini bugünkü hâline ulaştırmışlardır. Bu sosyologlara göre işlevselcilik, “toplumu; ahenk, uyum, bütünlük, denge ve devamlılık gibi işlevleri olan, birbiriyle karşılıklı uyum ve bağımlılık ilişkisi içinde bulunan alt sistemlerden oluşmuş düzenli bir sistem olarak ele alan sosyolojik bir teoridir.” (Kızılcık, 2007: 118).

Moore’ye göre (2002: 330) “Sosyologlar için ‘toplumları’ ve antropologlar için de ‘kültürleri’, olabilecek en kapsamlı toplumsal bütünlükler ya da toplumsal sistemler olarak görmek bir alışkanlık hâline gelmiştir.” Tıpkı Moore’un analizindeki gibi, bu çalışma da Osmanlı’nın sosyo-ekonomik yapısını kendine özgü bir “sistem” olarak kabul etmekte ve bu sistemin inşasında ve sürdürülmesinde “gerekli (işlevsel)” olan alt sistemleri de göz önünde bulundurmaktadır. Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını, birden çok alt sistemden oluşan bir genel sistem olarak görmek mümkündür. Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı, içinde esnaf gruplarını, dini grupları, üretim ve ticaret ilişkilerini de barındıran, toplumun kendi içindeki ilişki ve etkileşimlerden meydana gelen, kısacası parçaların toplamından daha kapsamlı bir yapıyı şekillendirmektedir. İşlevselci yaklaşımın en temel kurallarından birinde de “bütün, parçaların toplamından daha fazlasıdır” temel önermesi gelmektedir. İşlevselci yaklaşıma göre, toplumlar kendi içinde bir istikrar ve düzen kurma ve bu durumu sürdürme eğilimindedir. Aslına bakılırsa bu muhafazakâr ve statik toplum resmi, çoğu Doğu devletinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, klasik dönem Çin hanedanlığı bir dönem o denli tutucu ve durgun bir hâle gelmiş ki asırlarca kendini Batı’ya kapatmıştır. Bunun en önemli sebebi, toplumdaki istikrar ve dengeyi bozabilecek her türlü dış etkenin etkisiz hale getirilme uğraşdır. Klasik dönem (15-17. yy.) Osmanlı sosyo-ekonomik yapısına bakıldığında da devlet yönetiminin en önemli amacı, toplum içinde tüm alt toplumsal birimleri de içine dâhil edecek şekilde bir düzen sağlamak ve bu düzeni sürdürmektir. Bu bağlamda bu çalışmada yapısal işlevselci teorisinin önermelerinden hareket edilerek Osmanlıların toplumsal yapısının analizi yapılacaktır. Bu sayede Osmanlı toplumunu uzun süre dengede tutan unsurlar sosyolojik bakış açısı ile incelenecektir.

Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplumsal İşlevselcilik

Osmanlı Devleti, 1300’lü yılların hemen başında, Anadolu’nun kuzey batısında Osman Bey’in öncülüğünde bir beylik şeklinde kurulmuş, kendini gaza’ya, yani Kutsal Savaş’a adanmış ve görece kısa bir zaman içinde -150 yılda- üç kıtaya hükmedebilecek bir imparatorluk hâline gelmiştir (İnalçık ve Quataert, 2004: 47). Osmanlı tarihi ile ilgili akademik çalışmalar günümüzde çok fazladır. Buna mukabil toplumun Osmanlılara olan ilgisi de buna benzer şekilde ilgi odağı olmuştur. Ancak yapılan akademik çalışmaların ciddi bir çoğunluğu, Osmanlı tarihini bir savaşlar ve fetihler tarihine indirgeme hatasına düşmektedirler (Pamuk, 2007: 11-12). Osmanlı imparatorluğu tarihi, savaşlar, fetihler ve antlaşmalarla dolu olmasının yanında, her şeye rağmen 600 yıl hayatta kalmış bir devletin sosyal ve ekonomik alandaki yarattığı gelişmelerinin de bilinmesi ve araştırılması zaruridir. Ek olarak, Osmanlıları kapsamlı bir şekilde araştırabilmek için hem siyasi alandaki gelişimlere hem de sosyo-ekonomik yaşama önem göstermek gereklidir. Bu noktada özellikle, Ömer Lütfü Barkan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalçık (2009; 2004), Mehmet Genç (2014) ve Şevket Pamuk (2007) gibi isimlerin çalışmaları, Osmanlı’nın sosyal ve ekonomik tarihine kaynak oluşturmak açısından değerlidir. Osmanlılar, demografik yapısı itibarıyla oldukça heterojen bir yapıya sahipti. Bu çeşitlilik ve çok kültürlülük, Osmanlı’nın kimi zaman lehine/kazancına olurken, kimi zaman da bu durum büyük sorunlara yol açmıştır. Osmanlı’nın, 14. yüzyıl başında küçük bir beylikten, zaman içinde kozmopolit bir devlet/toplum hâline gelmesinde hiç kuşkusuz Batı’ya gerçekleştirilen seferler/fetihler etkilidir. Bu yeni fetihler sayesinde ki, Osmanlılar, kendi tebaası olan Müslümanlar haricinde Gayri-müslimler ile de etkileşimde bulunmuş ve onların koruyuculuğunu da üstlenmiştir. Bu kozmopolit yapı, Osmanlı’da “millet sistemi” ile organize olmuş ve biçimsel bir yönetim tarzı hâline gelmiştir. Osmanlıların sınıfsal yapısını anlamak için onun kendi içinde nasıl kategorize olduğunu tartışmak

gereklidir. Osmanlı'da nüfus/toplumsal yapı (dinamik yoğunluk) temelde iki ana grupta toplanabilir: Yönetenler ve yönetilenler. İlk olarak, "Askeri" grup savaşlarda aktif görev almakta ve yönetici grubu meydana getirmekteydi (Pamuk, 2007: 33-34). Bu grup her türlü vergiden muaftı. İkinci toplumsal sınıf ise, "Reaya" denen, tüccar, zanaatkâr ve köylülerden oluşan bir üretici gruptu. Bu grup devletin temel vergi/gelir kaynağını oluşturmaktaydı (İnalçık ve Quataert, 2004: 52).

Osmanlılar, oldukça muhafazakâr/statik/kemikleşmiş bir toplum yapısından oluşmaktadır. Osmanlı yöneticileri, devletin ve toplumsal yapının belirli bir denge hâlinde ve düzen içinde olmasını oldukça önemsemişlerdir. "Haddini ve yerini bilmek" dönemin toplumsal yapısının katılığını ifade edebilen söylemlerdendir. Bu deyimeye göre, topluma yeni katılan her bireyin aşmaması gereken birtakım soyut sınırlar/gelenekler/teamüller vardır. Buradan anlaşılması gereken başlıca unsur toplumsal hareketlilik kanallarının sınırlılığıdır. Buna göre, toplumdaki her bireyin sosyal statüsünün değişimlere tamamen kapalı olmasa dahi geçişkenliğin zor olduğu anlaşılabilir (İnalçık ve Quataert, 2004: 52). Osmanlılar, toplumsal yapının denge ve düzen içinde kalma arzusunun, patrimonial ve merkezîyetçi bir iktidar sayesinde gerçekleştirir (İnalçık, 2009: 218). Etyen Mahçupyan bu durumu, "ataerkil zihniyet" kavramı üzerinden analiz etmeye çalışır. Ona göre, "Ataerkilliği diğer zihniyetlerden ayıran en belirgin unsur, ezeli ve ebedi bir 'doğru' sistem tahayyülüne dayanması ve dolayısıyla değişimin ancak bu sisteme yönlendiği ölçüde meşru sayılmasıdır." (Mahçupyan, 1999: 55). Buradan yola çıkarak, toplumsal bilinç o dönemde var olan sistemin muhafaza edilmesini ve radikal-devrimsel değişikliklerin arzulanmamasına/kötü görülmesine yol açmıştır. Örneğin, Osmanlı Millet Sistemi de bu yolla uzun yıllar ayakta kalmıştır. Ayrıca, bu toplumsal bilinç vasıtası ile toplumsal yapı, düzen ve dengenin, (ilahi-dini bir meşrulaştırmayla) itaat kültürünü benimseyebilmiştir.

Süreç içerisinde Osmanlı toplumsal yapısı, denge ve ahenge rağmen çatışma ve radikal değişikliklerden her zaman uzak kalmayı başaramamıştır. Aslına bakılırsa, cemaat yönetimleri, loncalar ve medreseler gibi hiyerarşi ile oluşmuş kurumların hemen hepsinde, özellikle yönetim söz konusu olduğunda keskin fikir ayrılıkları ve şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. Ancak böylesi çatışmalar da dahi Osmanlı'nın toplumsal sistemini kökten değiştirme arzusu ve hayali peşinde olmamışlardır (Mahçupyan, 1999: 59). Osmanlı idaresi, ünlü filozof Thomas Hobbes'tan iki asır ve ünlü yapısal işlevselci sosyolog Talcott Parsons'tan ise beş asır önce "bir toplum, nasıl düzen ve denge içinde olur" tarzında -işlevselci teoriyle özdeş bir şekilde- bir sorunun cevabını aramıştır. Çünkü Osmanlı'nın klasik dönem (15 ve 17. yy.) idaresinin temel amacı düzenli, muhafazakâr ve dengeli bir toplum yaratmaktır. İşte tam da bu noktada devlet, en yüksek yönetim organı olarak gerek gündelik hayat gerekse de ekonomik hayatla ilgili birçok konuda doğrudan söz sahibi ve karar verici pozisyonda olmuş ve toplumsal düzenin inşası ve sürdürülmesini şansa ya da tesadüfi faktörlere bırakmamıştır. Daha net bir şekilde ifade edilirse, Osmanlı Devleti gerek sosyal hayatta gerekse de ekonomik hayatta, diğer tüm alanlarda olduğu sıkı bir kontrole sahip olmak arzusunda olmuştur (Genç, 2014: 42; İnalçık, 2009: 218; Şener, 2007: 56). Bu toplumsal yapı ve bilinç sayesinde, Osmanlılar, 600 yıllık bir ömre sahip olmuştur. İşlevselci yaklaşımın özüne göre de toplumdaki esas unsur denge ve düzendir. Bu denge ve düzeni sağlayan ise, değerler ve normlardır. Osmanlı'nın toplumsal yapısının geleneksel değerler ve normlarla örülü olduğu yukarıdaki analizlerden de yola çıkarak net bir şekilde anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetim kadrosu, eski Türk devletleri ve Selçuklulardan itibaren gelmiş olan yazısız gelenekleri ve toplumsal değerleri, pragmatik bir şekilde kendi toplumsal düzeninin sürdürülmesine sağlayacağı katkı noktasında seçmiş ve geliştirmiştir.

Devletin, toplum üzerindeki bu müdahaleci ve kontrolcü duruşu, toplumsal bilincin de gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Öte yandan Osmanlılarda, İslam dini ve gelenekleri de toplumsal bilincin, daha uysal/kabullenen/isyandan uzak/ılımlı/uyumlu/itidalli bir kalıba dökülmesinde bir araç olarak kullanılmıştır. Buradan yola çıkılarak İslam dininin tek başına bireyleri baskıladığı fikri iddia edilmemektedir. Özünde, Osmanlılar, var olan toplumsal düzenin devamlılığını sağlamak için, kimi zaman dini söylemleri de kullanmıştır. Örneğin, toplum içinde tüccarlık mesleği Müslümanlar arasında çoğu zaman pek hoş karşılanmamış hatta tüccar olup zengin olan kimselere olumsuz yaklaşmıştır. Çünkü inanışa göre ticaret yapmak, riskli bir şekilde haksız kazanç elde etmekle eş tutulmuştur. Ancak İslam dininin tüccarlığa ve ticarete önem verdiği bugün herkesçe bilinmekte ve kabul edilmektedir. Buna rağmen, Osmanlı toplum yapısı içinde, tüccarlık kötü gözle bakılan meslek hâline ge(tiri)lmiştir. Bu noktada

Kınalızade gibi, dönemin önemli düşünürlerinin ticarete olumsuz bakışı, halkı da etkilemiştir (İnalçık ve Quataert, 2004: 81-82).

İnalçık'a göre, Osmanlı toplumsal yapısının ahenk içinde kalmasında etkili bir araç adalettir. Osmanlılar, diğer Avrupa toplumlarının çoğunun da takdir ettiği gibi hem kendi halkına hem de gayrimüslim azınlıklarına hoşgörülü davranmaya çalışmış ve onların dinlerini özgür bir şekilde yaşamalarına imkân vermiştir. Ancak bu gerçeklik, Osmanlı toplumsal yapılanmasında çeşitli gruplar arasında birtakım eşitsizliklerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin, Lewis'e göre (2020: 98), Osmanlı toplumsal yapısındaki erkek-kadın ve mümin-kâfir arasındaki yoğun ayırmadan bahsetmek gerekir. Osmanlılar, özellikle İslam dininin de sağladığı meşruiyet sayesinde, erkek ve kadınlar ile mümin olanlar ile olmayanlar arasında eşit olmayan bir sosyal etkileşim inşa etmiştir. Bu durumun ortaya çıkardığı toplumsal ve sınıfsal sorunlar devletin son dönemlerinde modernleşme ya da batılılaşma çabalarıyla çözülmeye çalışılmıştır. Her şeye rağmen bu toplumsal yapılanma Osmanlıların nihai amacı olan toplumsal düzen ve dengenin korunmasında uzun yıllar boyu işlevini korumuştur. Özetle, Osmanlı klasik toplumsal yapısının, dengeli ve düzenli bir şekilde varlığını sürdürmesi beklenen değişimin/çatışmanın ve hatta eleştirinin çok da hoş karşılanmadığı muhafazakâr ve statik bir yapıya sahip olduğu açıktır. Ancak, her şeye rağmen, toplum, arzulandığı şekilde uyumlu ve denge içinde hayatını sürdürememiş ve çeşitli ayaklanmalar ve isyanlar ortaya çıkmıştır. Ancak bu isyanlar gerçekleşse dahi Osmanlıların, toplumsal yapı anlayışı yapısal işlevselci bir yaklaşımdır. Değerleri ve dini normları yönetiminin temeline koyması Osmanlıların, değişme ve çatışmaya karşı toplumun denge ve uyumuna önem vermesinden kaynaklanmaktadır.

Osmanlıda Sosyo-Ekonomik Toplumsal Bilinç

Osmanlı Devleti'nin, 19. ve 20. yüzyıl dışarıda bırakılırsa, ekonomisi temelde tarıma dayanmaktaydı (İnalçık ve Quataert, 2004: 82; Pamuk, 2007: 32). Ancak tarımsal etkinlikler üretip satma ya da ihraç etmek yerine, geçimlik olarak yapılmaktaydı (Belge, 2008: 280; Pamuk, 2007: 38; Toprak, 1988: 194). Kısacası, tarımsal alan, ticarileşmeden uzak bir seyir izlemekteydi. Yukarıda da vurgulandığı gibi, Osmanlı toplumsal yapılanmasının, bir tarafta askerler ve yöneticiler ile diğer tarafta köylü/reaya şeklinde katmanlaşması bu durumu doğrulamaktadır. Ancak elbette lonca teşkilatı adı altında esnaf ve zanaatkâr bir gruptan da söz edilebilse de bu durum, Osmanlı'yı bir ticaret ya da zanaat toplumu olarak adlandırmak için yeterli görünmemektedir. Hatta 16. yüzyılda Osmanlı nüfusunun %90'ının kırsal kesimde yaşadığı düşünüldüğünde yukarıdaki önermenin kısmen de olsa doğrulanmasını sağlamaktadır (Pamuk, 2007: 32).

Osmanlı'nın sahip olduğu ekonomik zihniyet, literatürde bu çalışmada vurgulananların dışında farklı şekilde çalışılmıştır. Bunlara örnek olarak, Şevket Pamuk'un Osmanlı Pragmatizmi, Mehmet Genç'in üç Temelli Yapısal Yaklaşımı, Halil İnalçık'ın Bolluk ve Adalet Ekonomisi Yaklaşımı, Sabri Ülgener'in Tasavvuf Üzerinden Yaklaşımı verilebilir. Bu dört isim üzerinden Osmanlı ekonomik anlayışını açıklamaya geçmeden önce belirtilmelidir ki, verilen bu dört isim haricinde de Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını analiz eden isimlere ve çalışmalara rastlamak mümkündür. Ancak bunlar en temel yaklaşımlar olması hasebiyle, yalnızca bu dört yaklaşım/açıklama denemesi bu çalışmada incelenmiştir. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, Osmanlı Devleti'nin, söz konusu ekonomi olduğunda hemen yer yazarın kabul ettiği varsayım, tebaasının işe ve ihtiyaçlarının karşılanması devletin ilk önceliği olarak almasıdır. Daha açık bir deyişle, Osmanlı'nın, her türlü ekonomik girişiminin altyapısında, halkının ihtiyaçlarını karşılamak vardır. (Genç, 2014: 41-42; Belge, 2008: 295). Reinhard Bendix'e göre, "Patrimonyal bir hükümdar, bir ölçüde teb'asının olumlu iradesine bağımlıdır... Patrimonyalizm, imtiyazlı statü gruplarına karşı kitlelere hitap eder; savaşçı-kahraman değil, 'iyi kral', 'halkının babası' geçerli olan idealdir." (akt. Turner, 1997: 147). Alıntıda da anlaşılacağı üzere patrimonyal bir hükümdarın amacı, halkının gözünde iyi bir yönetici olmak ve saltanatının sürekliliğini koruyabilmektir. Aslına bakılırsa bu durum, günümüzde de oldukça popüler hâle gelmiş olan kazan-kazan (win-win) stratejisini akıllara getirmektedir. Osmanlıda ise, hem yönetim hem de halk bu işecilik politikasından kazançlı çıkmaktadır.

Şevket Pamuk, Osmanlı ekonomik yaklaşımını kısaca “Osmanlı Pragmatizmi” olarak isimlendirdiği kavram üzerinden ele almaktadır. Bu kavramın özüne göre, Osmanlı, ekonomik üretim ya da ilişki biçimlerinde çeşitli esneklikler gösterebilmiştir (Pamuk, 2007: 25; Bulut, 2012: 68). Örnek olarak, Osmanlı, ekonomik uygulamalarını devam ettirme uğruna kimi zaman dini ilkeleri bile (faiz ve müsadere gibi konular) esnetmiştir. Örneğin, Osmanlı, merkezîyetçi gücünün ulaşmakta zorlandığı bölgelerde (Doğu Anadolu ve Mısır gibi) özel mülkiyete karşı çıkmamıştır (Pamuk, 2007: 50). Yine benzer şekilde merkezden uzak böylesi bölgelerde Osmanlı’nın temel toprak sistemi olan Tımar uygulanmamıştır. Bu iki örnek de göstermektedir ki, Osmanlı, bulunduğu konuma ve zamana göre ekonomik ilişki ve uygulamalarında esneklikler gösterebilmiş ve bunu oldukça doğal karşılamıştır. Pamuk’un, Osmanlı’nın pragmatik ekonomi anlayışına son bir örnek, devletin tüccarlara tanıdığı ciddi ayrıcalıklardır. Devlet kendi esnaf ve zanaatkâr grubunun üretim ve ekonomik etkinliklerini sıkı bir biçimde lonca teşkilatı aracılığıyla kontrol altında tutarken, ticaretle uğraşanlara çeşitli kolaylık ve ayrıcalıklar tanıması da bu pragmatik yaklaşım içindedir (Pamuk, 2007: 67). Çünkü tüccarlar, toplumun gereksinimlerinin karşılanmasında devletin önemli ölçüde bağımlı olduğu bir toplumsal grubu oluşturmaktaydı.

Osmanlı’nın ekonomik yaklaşımının değerlendirilmesinde ikinci isim Mehmet Genç ise, “1500 ile 1800 yılları arasında etkili olmuş görünen üç ana ilke tespit etmektedir”: İaşe (Provizyonizm), Gelenekçilik (Tradisyonalizm) ve Fiskalizm (Gelircilik) (Genç, 2014: 41). Başta da kısaca belirtildiği gibi, iaşe ilkesine göre, devletin ekonomik anlamda en temel görevi, tebaasının her türlü ihtiyacını karşılamaktır. Bu ilke, ekonomik etkinliğe üretici değil tüketici açısından bakmakta ve temel amaç üretilen ürünün bol, ucuz ve kaliteli olmasıdır. Görüldüğü üzere böylesi bir ekonomi yaklaşımı kesinlikle tüketici dostudur. Yani, Genç’in ulaştığı sonuç Pamuk’la da benzer şekilde, Osmanlı’nın da temel amacının ekonomik faaliyetlerden kâr etmek değil, halkının ihtiyaçlarını karşılamak olduğudur.

Gelenekçilik yaklaşımına göre ise, Osmanlı kurduğu toplumsal düzen ve dengenin sarsılmaması için geleneklere olan bağlılığını öne çıkarmaktadır. Yukarıda tartışıldığı gibi, kişinin yerini, haddi bilmesi, toplumsal hareketlilik yerine içine doğduğu konumda kalması ve eleştiri ya da ayaklanma yerine denge ve düzene itaat etmesi temeldir. Son olarak fiskalizm yaklaşımı devletin, gelirlerini maksimize etme yolunda izlediği bir ekonomik yaklaşımdır (Genç, 2014: 39-48). Hazine gelirini artırma stratejisi olarak da görülebilecek olan bu yaklaşıma ileride daha detaylı tartışılacaktır.

Üçüncü yaklaşım Halil İncalcık’ın araştırmalarına dayanmaktadır. İncalcık, Osmanlı ekonomik zihniyetini, adalet ve bolluk ekonomisi (plenty of economy) şeklinde kavramlaştırmaktadır. Aslında daha önce de vurgulandığı gibi bu dört farklı yaklaşım, birbirinden çok da farklı özellikler taşımamakta, mecburen benzerlikler göstermektedir. Çünkü her yaklaşım aynı olguyu ele almaktadır. İncalcık’ın bolluk ekonomisi yaklaşımının temelinde, devletin, halkının ihtiyaçlarının en iyi düzeyde karşılayabilme yeteneğinden bahsedilmektedir. Devletin ekonomik etkinlik ve uygulamaya bakışının temelinde, ihracat yerine iç pazarın doyurulması temel önemde kendini göstermektedir (İncalcık, 2009: 294; İncalcık ve Quataert, 2004: 86). İncalcık ayrıca şunları söylemektedir: “Bir yönetici askersiz hiçbir güce sahip olamaz; askerler de parasız, para da teb’anın refahı olmadan, teb’anın refahı da adalet olmadan var olamaz.” (Akt. Turner, 1997: 226-227). Görüldüğü üzere İncalcık, Osmanlı yönetim anlayışından adalet kavramının hem otorite hem de ekonomiyle ilişkisine bu şekilde vurgu yapmaktadır. “Adalet ile, Osmanlı hukukçuları, sultanın, her bir sınıfın kendi toplumsal görevlerini yerine getirmesini sağlayarak, toplumun farklı sınıfları arasındaki dengeyi sağlamasını kastediyorlardır.” (Turner, 1997: 227).

Son olarak Sabri Ülgener, Osmanlı iktisadi gerilemesine bir cevap arama peşine düşerek, Tasavvufi hareket ve yaklaşımların esnaf içinde yayılmasının, kapitalizm için gerekli görülen rekabet ve serbest piyasa gibi gerekliliklerin doğuşunu sınırlandırdığını iddia etmektedir (Ülgener, 1981). Ancak Ülgener’in burada tüm Osmanlı’yı aynı dine mensup sayıp, genelleme yapması iddiasının zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Şöyle ki, Osmanlı toplumu, yukarıda da bahsedildiği üzere, dini açıdan bir çeşitliliğe sahipti. Osmanlı Müslüman esnafı tasavvufi hareketlerden etkilenmişlerse de gayri-müslim grup böylesi bir etkilenmeden kaçınabilmiştir. Bu da tek başına Osmanlı ekonomisinin ilerleyememesinde bir sebep olarak görülemez (Bulut, 2012: 67). Bu başlık altında son olarak görece yeni bir fikirden bahsetmek gereklidir. Hacı Bayram Kaçmazoğlu, Osmanlı üretim sisteminin “sui generis” bir yapıya sahip olduğunu ve bu yüzden de ne kapitalist sistem ne de ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) gibi bir kavramsallaştırmayla analiz edilebileceğini

savunmaktadır. Ona göre, Osmanlı'nın kendine özgü üretim sistemini, "Osmanlı Tipi Üretim Tarzı" (OTÜT) olarak adlandırmak gerekir. Ancak Kaçmazoğlu, bu kavramlaştırmasını detaylandırmak yerine, şimdilik yalnızca ismini koymakla yetinmiştir (Kaçmazoğlu, 2020: 50). Kaçmazoğlu, Osmanlı üretim sisteminin "kendine özgülüğü" hakkında tamamen haklı olmakla birlikte, bu kendine özgülüğün, kısacası bu üretim sisteminin detaylı bir analizi de gerekmektedir.

Osmanlı'da Sosyo-Ekonomik Bilincin Dönüşümü

Osmanlı'da ekonomik durum ya da sanayileşme söz konusu olduğunda, popüler tartışma konularının başında, "Osmanlı'nın bir iğne bile üretip üretmediği" tartışması gelmektedir. Peki gerçekten de Osmanlı yalnızca bir savaş ve tarım ülkesi miydi? Osmanlı gerçekten de yalnızca bir hammadde ihracatçısı mıydı? Üretim alanında tamamen dışa bağımlı bir ekonomiye mi sahipti? Hiç kuşkusuz bu soruların tümünün cevabı hayırdır. Osmanlı, en güçsüz olduğu dönemlerde bile kendi geçimlik üretimlerini yapabileme yeteneğine sahip olmuştur. Ancak elbette Avrupa ile kıyas edildiğinde, Osmanlı ekonomik ve sanayi örgütlenmesinin kendine özgülüğü de söz konusudur. Peki bugün bile, söz konusu Osmanlı sanayisi olduğunda, Osmanlı'da sanayinin yokluğu iddiası, neden bu şekilde güçlü bir taraftar kitlesi bulmaktadır. Bu soruya cevap vermek apayrı bir makale konusu olmakla birlikte, bizce temel neden, doğrusuyla yanlışıyla-eksiğiyle fazlasıyla toplum olarak Osmanlı ile hesaplaşmamış olmamızdan kaynaklanmaktadır. Tanpınar'ın da dediği gibi: "Mazi daima mevcuttur. Kendimiz olarak yaşayabilmek için, onunla her an hesaplaşmaya ve anlaşmaya mecburuz." (Tanpınar, 2018: 10). Buradan yola çıkarak, bu çalışmadaki amacımız, Osmanlı sanayi varlığını ya da yokluğunu kanıtlamak değil, Osmanlı'daki sanayi/ekonomi ile toplumsal zihniyet arasındaki ilişki üzerinden bir tasvir ortaya koymaktır.

Klasik dönem Osmanlı coğrafyası hem yeraltı hem yerüstü hem de önemli ticaret yollarının üzerinde olması sebebiyle ekonomik açıdan oldukça güçlü bir durumdaydı. Hem tarım hem maden hem de ticaret kazançlıydı. Fetihler de sürdüğü müddetçe Osmanlı bu zenginliğini korumaya devam edecek gibi duruyordu (Belge, 2008: 278). Ancak Osmanlı'nın ciddi bir hatası, inşa ettiği bu düzenin sonsuza kadar devam edeceği sanısına kapılmış olmasıydı. Bu yaklaşıma göre, Osmanlı oldukça hassas dengeler üzerine bir toplumsal-ekonomik-siyasi düzen kurmuştu. Şayet Avrupa, Coğrafi Keşifler ya da Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi gibi radikal değişim ve dönüşümler içine girmemiş olsaydı, muhtemelen Osmanlı'nın kurduğu bu müesses düzen, tabiri caizse saat gibi işlemeye devam edecekti. Ancak Doğu'da olduğunun aksine Batı'da zaman yavaş akmamış, sürekli bir değişim/gelişim, daha açık bir deyişle diyalektik bir süreç işlemişti. Bernard Lewis, Osmanlı'nın, Batı'daki değişim ve dönüşümlerden haberdar olmayışının, gerilemede ciddi bir sebep olduğunu ileri sürmektedir (Lewis, 2020: 47-76). Ona göre, Osmanlı yalnızca Batı'yı değil, aslında Doğu'yu da merak etmiyordu, çünkü her şeyin en iyisinin kendilerinde olduğunu düşünmekteydi. Bu yüzden ki, Batı'daki yenilik ve gelişmeler oldukça geç fark edilmiştir. Ancak elbette, 16. ve 17. yüzyıllar gibi oldukça erken zamanlarda, Batı'daki yenilik ve değişimlere kulak kabartılması gerektiği çeşitli elçiler ya da bürokratlar tarafından dile getirilmiş olsa da Osmanlılar kendi kurduğu müesses nizamın bozulacağı endişesiyle, farklı fikir ve yaklaşımları olabildiğince görmezden gelmeye ve bu değişim hareketlerini ötelemeye çabalamışlardır. Bu yaklaşımın tam tersine, Avrupa gerek en zayıf olduğu gerekse de en güçlü olduğu dönemlerde, bir yüzünü hep Doğu'ya dönmüş, her ne kadar sömürme emelleri uğruna olsa da Doğu'yu anlama gayretinde olmuştur. Doğu ise, Batı'yı fark etme ve anlama gayretlerinde oldukça geç kalmıştır (Lewis, 2020).

Osmanlı'nın, klasik dönemde (15-17. yy.) Batı'daki gelişmelere karşı ilgisiz olduğu tartışma götürmezdir. Ancak bu ilgisizlik, o dönemin şartları içinde oldukça doğal karşılanabilir. Çünkü mevcut dünya düzeninde Osmanlı'nın yeri ve konumu oldukça iyiydi. Hâl böyle olunca, kendisini en ileri konumda gören Osmanlı, diğer medeniyetler ve toplumlardan alabileceği bir yeniliğin olduğuna pek de inanmamıştır. Buna karşılık Batı'nın, Doğu'ya olan merakı neredeyse her daim canlı kalabilmiştir, her ne kadar sömürgecilik vs. sebebiyle olsa da. Ancak bu varsayımın tersini savunan bazı görüşler de vardır. Örnek olarak, 1580'li yıllarda Mehmed Suudi Efendi isimli bir kişinin "Tarih-i Hind-i Garb-i" isimli bir çalışması verilebilir. Hatta bu çalışma, üzerinden 150 yıl geçtikten sonra, İbrahim Müteferrika tarafından 1730 yılında basılabilmektedir. "Batı Hindistan Tarihi" olarak Türkçeleştirilen bu eserden anlaşılan, o dönemde bu yeni

toprak parçasının yeni bir kıta olduğunun bile tam olarak bilinmemesidir. Ancak her şeye rağmen böylesi erken bir dönemde Amerika gibi bir yeni kıta hakkında, bir Osmanlı'nın bir kitap kaleme alışı başta iddia edilen durumu çürütmeye yetecek midir? Böylesi bir örnek oldukça önemli olmasına rağmen ve hatta buna benzer başka örnekler de bulmak mümkün olmakla beraber, bu örnekler tüm toplumsal zihniyete yayılamamış ve tekil örnekler olmaktan öteye gidememişlerdir. Özetle bu orijinal ve zihin açıcı çalışma, Batı'ya olan merakın tekil bir yansımasıdır. Daha açık bir deyişle, Batı'ya olan bu merak devletin yönetim kadrosu tarafından pek paylaşılmamaktadır. Benzer şekilde, Piri Reis'in 16. yüzyılda yaptığı çok başarılı coğrafya çalışmaları yine sonuca ulaşmak için yeterli değildir. Piri Reis de çok başarılı işlere imza atmıştı, ancak bu çabalar ve atılımlar, yönetim kadrosu tarafından tam olarak benimsenememiş ve Batı'ya olan meraklı bakışlar tekil insanların çabaları ve merakları olarak kalmıştır (Gruzinski, 2019: 21-25). “Bugüne kadar istisnasız bütün insanları doğaları itibariyle karakterize eden şey, herhangi bir art niyet taşımamakla birlikte, kendi etnik topluluklarının dışında yaşayan insanların büyük çoğunluğunu görmezlikten gelme yönündeki evrensel eğilim ve kapasitedir.” (Sloterdijk, 2004: 851-852'den akt. Gruzinski, 2019: 40). Zaman içinde giderek yükselen bir güç haline gelen Osmanlı toplumu kendi etnik topluluklarının dışındaki insanlara, ülkelere ve medeniyetlere karşı bir merak geliştirememişler ve görmezden gelme yaklaşımına daha yakın durmuşlardır. Doğan Ergun “Türk Bireyi Kuramına Giriş” isimli eserinde, Batı toplumları ile Doğu toplumları arasındaki zihniyet farkına değinmektedir. Ona göre, Batı'da birey, “bireyci” bir eğilim içinde yetiştirilirken, Doğu'da tabiri caizse bireyin adı yoktur. Doğu'da “kamucu” bir zihniyet ağırlık kazanmaktadır. Hatta bu yüzdendir ki, Doğu'da ekonomik anlamda girişimcilik ve atılımlar çoğunlukla devletten beklenmekte ve burjuva birey tipi ortaya çıkmamaktadır. Ergun, Osmanlı'da sanayinin gelişmemesinin temel sebebi olarak, bireysel bilinçlenmenin yokluğunu göstermektedir (akt. Kaçmazoğlu, 2020: 81). Cemil Meriç de bu durumu benzer bir şekilde şöyle tanımlamaktadır: “Osmanlı tefekkürde monogamdı. Kuran yetiyordu ona. İmanın yalçın duvarları arkasında dünyadan habersiz yaşadı. Cenk meydanlarında gördü küffarı ve küçümsedi. Frenk akılsızdı, Yahudi inatçı, Mecusi uğursuz... Mecusi ve bütün kitapsız kavimler.” (Meriç, 1994: 86).

Bütün bu tartışmalara yeni bir soru eklenmesi, durumun değerlendirilmesinde oldukça yararlı olacaktır. Doğu ile Batı arasındaki bu düşünme ya da zihniyet farklılığının sebebi nedir? Neden Avrupa daha değişime açık ve meraklı bir toplum iken, Doğu müesses nizamını korumaya çalışan ve dışı kapalı bir zihniyete sahip olagelmıştır? Örneğin ünlü seyyah Chardin (akt. Ortaylı, 2009: 37) “Asya atalettir, Avrupa devamlı değişmedir” cümlesinde bu durumu kısa ve öz bir şekilde tasvir etmiştir. Bu durumun nedenine kısmi de olsa bir cevap sunması açısından Richard E. Nisbett'in “Düşüncenin Coğrafyası” adlı çalışması örnek gösterilebilir. Nisbett, Doğu ile Batı toplumlarının neden farklı bir düşünce ya da zihniyet tarzına sahip olduklarını sorgulamaktadır. Nisbett'in bu düşünme farklılığına yanıtı, ilk ekonomik uygulama ve örgütlenmelere kadar gitmektedir. Ona göre, Doğu'da, özellikle de Çin'de görece erken zamanlarda tarım yapılmaya başlanmıştı. Bu bölgelerde tarımın yapıyor oluşu, insanların ve grupların birbirlerine olan bağılıklarını artırmıştı. Ortak sulama kanallarının oluşturulması, aile içinde birlikte hareket edilmesinin zorunluluğu gibi “kolektif” olma gerekliliği kendini katı bir şekilde toplumun üstüne dayatmıştı. Hatta o kadardır ki, Çin'de ‘bireycilik’ terimini karşılayacak bir sözcük yoktur (Nisbett, 2015: 53). Hatta buna benzer bir fikri 19. yüzyılda Karl Marx, Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) adı altında kavramsallaştırmıştı. Bu kavrama göre, Doğu toplumlarında sulama imkanlarının sınırlı oluşu beraberinde, devletin sulama ve üretim işini örgütlemesini ve yönetmesini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle, Doğu toplumlarında kolektif çalışma, dayanışma ve devlete itaat ve bağılılık gibi kavramların gelişimi daha kolay olmuştur.

Antik dönem Yunan'da temel ekonomik uygulamalar, avcılık, hayvancılık, balıkçılık ve korsanlığa dayanmaktaydı. Nisbett'e göre tüm bu uğraşlar, Yunan'da kolektif bir beraberliği zorunlu kılmamış, aksine bireyselleşmenin önünü açmıştır. Nisbett'e göre (2015: 40-42), “Esas olarak görece verimli ovalar; alçak dağlar ve ulaşımına açık ırmaklardan oluşan Çin ekolojisi tarımı elverişli hâle getirmiş ve toplumun merkezi denetimini görece kolaylaştırmıştır. Tarımla uğraşan insanların birbirleriyle iyi geçinmeleri gerekir - birbirlerinden hoşlanmaları şart değildir ama makul bir uyum içinde bir arada yaşamalıdır. Öte yandan, çoğunlukla denize uzanan dağlardan oluşan Yunanistan coğrafyası, avcılık, hayvancılık, balıkçılık ve ticarete (dürüst olmak gerekirse, korsanlığa) elverişlidir: Bunlar; başkalarıyla görece az işbirliği gerektiren uğraşlardır: Aslına bakılırsa, ticaret hariç bu ekonomik etkinlikler; öteki insanlarla birlikte aynı istikrarlı

topluluk içinde yaşamayı şart koşmaz. Yerleşik tarım Yunanistan'a, Çin'den neredeyse iki bin yıl sonra gelmiş ve birçok bölgedeki gibi sadece yaşamını sürdürme aracı olmak yerine, çarçabuk ticarileşmiştir. Yunanistan'ın toprağı ve iklimi, şarap ve zeytinyağı üretimine elverişliydi ve İÖ 6. yüzyıla gelindiğinde, çiftçilerin birçoğu köylüden ziyade iş adamı tanımına uyuyordu. Dolayısıyla Yunanlılar, Çinlilerden çok daha rahatça kendi başlarına hareket edebiliyorlardı. Yurttaşlarıyla her ne pahasına olursa olsun uyumu sürdürme gereğini hissetmeyen Yunanlılar; pazarda ve siyasal mecliste birbirleriyle tartışmayı alışkanlık edinmişlerdi.” (Nisbett, 2015: 40-42).

Nisbett'in bu iddiası her ne kadar materyalist ve aynı derecede determinist olsa da -bunu kendisi de kabul eder- yine de iki farklı medeniyet hakkında (Doğu ve Batı) birtakım çıkarımlarda bulunmamıza izin vermesi bakımından oldukça önemlidir. Nisbett'in bu iddiası üzerinden Osmanlı toplumu analiz edildiğinde, Nisbett'in Doğu'ya hasrettiği “uyumcu” “kolektivist” “anti-bireyci” kavramlarının, Osmanlı toplumsal yapısı için de geçerli olduğu görülmektedir. Başta da belirtildiği üzere, temelde Osmanlı ekonomisi tarımsal etkinlikler üzerine kurulmuştu (İnalçık ve Quataert, 2004: 82; Pamuk, 2007: 32). Yine bunun yanında hayvancılık da özellikle göçebe toplulukların en temel geçim kaynaklarını oluşturmaktaydı. Ek olarak, Lonca teşkilatı denen, bugünkü anlamıyla bir sanayi ve zanaat derneğinin çatısı altında, küçük çaplı sanayi ve zanaat işletmeleri de toplumun ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı. Konumuz açısından asıl üzerinde durulması gereken mesele, Osmanlı'da, Avrupalı anlamda bir kapitalistleşme ve sanayileşmenin yokluğunun sebeplerine bakmak olduğundan, tarım ve hayvancılık gibi ekonomik etkinliklerden ziyade, sanayi ve ticaret gibi ekonomi etkinliklere ağırlık verilmesi daha uygun görünmektedir.

Bugünkü anlamıyla kapitalizmin doğum yeri ve yılı konusunda, genellikle sosyal bilim dünyası hem fikirdir denebilir: 1760'lı yıllar Batı Avrupası, hatta doğrudan İngiltere'si. Hemen her araştırmacı, kapitalizmin doğduğu yer konusunda fikir birliği içindedir. Eric Hobsbawm, Max Weber, Werner Sombart bu isimlerden sadece birkaçıdır. Aslına bakılırsa bu verilen isimlerin, kapitalizmin doğuşu hakkındaki teorileri birbirinden oldukça farklıdır, hatta birbirlerinin teorilerine sıklıkla karşı da çıkmışlardır. Ancak kapitalizmin doğduğu yer ve zamanı konusunda bu düşünürler de aynı fikirdedirler. Bunun yanında Walt Whitman Rostow gibi “modernleşme teorisyenleri” de benzer bir yaklaşımla Batı'nın gelişme ve ilerlemedeki öncülüğünü savunmaktadırlar. Rostow'un tek farkı bu modernlik yaklaşımının Amerikan menşeli olduğunu iddia etmesidir (Slattery, 2018: 312-313). Özetlemek gerekirse ister Avrupa ister Amerika olsun, kapitalizm/sanayileşme ve modernliğin doğumu Batı'dan başlatılmaktadır. Ancak son zamanlarda hem Orta Doğu'nun hem de Uzak Doğu'nun, neredeyse Batı'dan 2000 yıl önce piyasa ekonomisi ve özgür mübadele gibi kavramları kullandığını iddia eden metinler de bulunmaktadır (Sanandaji, 2020). “Kapitalizmin Doğduğu Yer: Orta Doğu” isimli çalışmada Nima Sanandaji, Adam Smith'in 1776'da “Ulusların Zenginliği”ni yayımlamadan 2000 yıl öncesinde Perslerin piyasa ekonomisi ve iş bölümü gibi kavramları kullandığını ve bugünün kapitalist paradigmasının kökeninin Orta Doğu olduğunu iddia etmektedir. Sanandaji, MÖ 2100-2050 döneminde Sümerce yazılmış ilk kanunlarda, çiftçinin özel mülkiyete sahip olabilmesinin güvence altına alındığını belirtmektedir. Yine aynı şekilde Hammurabi Kanunları'ndan (MÖ 1754) da anlaşıldığı üzere Babil Devleti ilkel de olsa ilk piyasa ekonomisini geliştirmişti (Sanandaji, 2020: 46-47). Kapitalizmin ya da serbest piyasa ekonomisinin kökenlerini ve doğum yerini belirlemek elbette bu metnin sınırlarını bir hayli aşmaktadır. Aslına bakılırsa bu iş yalnızca tek bir disiplin ile, örneğin yalnızca tarihçilerin ya da iktisatçıların çözebileceği kadar da basit değildir. Bizce, birden fazla sosyal bilim alanının (temelde tarih, ekonomi, sosyoloji, arkeoloji ve antropoloji gibi) ve sosyal bilimcinin bu iş üzerine yoğunlaşması gerekir. Burada çalışmanın asıl iddiası Kapitalizm ve Serbest Piyasa ekonomisi gibi kavram ve uygulamaların kökeninin doğrudan Batı'yla ilişkilendirilmesi yerine, daha detaylı ve analitik okumalarla bakış açısının değiştirilmesi gerektiğidir. Burada önemli olan konu, toplumsal zihniyet ve değerlerin, bir toplumu şekillendirmedeki önemi ve önceliğidir. Bu yüzdendir ki, Marx'ın maddeci değişim teorisinin aksine, Weberyen bir rasyonalistik değişim teorisine daha yakın durulması gerekir. Bu teoriden hareketle iddia edilebilir ki, Osmanlı'nın sanayileşmemesi ya da kapitalizmin gelişmemesinin sebebini, sadece maddi imkân yoksunlukları ya da kısıtlılıklarında değil, öncelikle toplumsal zihniyette aramak gerekmektedir.

Yine daha öncesinde bahsedildiği üzere Osmanlı, yalnızca bir tarım ya da savaş/fetih ülkesi değildi. Kendi ihtiyacı için bile olsa birtakım zanaat işleri de yapmaktaydı, hatta bunun için lonca teşkilatı denen ve tüm zanaatkârları denetleme görevi gören bir kurum dahi bulunmaktaydı. Osmanlı toplumsal zihniyeti, ekonomik örgütlenmede de kendini doğrudan belli etmekteydi. Osmanlı devleti, özellikle klasik çağ olarak adlandırılan dönemde (15.-17. yy) üretim mallarının ihraç edilmesine taraftar değildi. İşte bu durum ithalatın artışına ve ihracatın önünün tıkanmasına sebebiyet vermiştir. Ancak benzer dönemde Avrupa, bu ekonomik yaklaşımın tam tersi bir ekonomi politikası olan “merkantilizmi” uygulamaktaydı. Bu yaklaşıma göre, amaç olabildiğince fazla ihracat yapmak ve tersi şekilde ithalatı da olabildiğince sifira indirmektir (İnalçık ve Quataert, 2004: 86). Öte yandan merkantilizmin ikinci özelliği ise, dolu bir hazineye sahip olma arzudur (Pamuk, 2007: 73). Özetle, “klasik dönem Osmanlı pre-kapitalist özellikler gösteren bir toplumsal yapıdır. Geçimlidir; provizyonisttir; fiskalisttir” (Toprak, 1988: 194). İşlevselcilik perspektifinden bakıldığında anlaşılmaktadır ki, Osmanlı, “anti-merkantilist” bir ekonomik yaklaşım izleyerek, müesses nizama olan bağlılığını göstermektedir.

Diğer bir değerlendirme sorusuna gelirse, Avrupa’yı Osmanlı’dan farklı olarak, merkantilist bir ekonomik yaklaşıma götüren sebeplerin neler olduğunun cevaplanması gerekmektedir: “Avrupa’da görece küçük devlet yapıları arasındaki şiddetli rekabetin nüfus baskısı ile birleşmesi, Avrupalıları entansif tarıma, dış ticarete merkantilizme ve ülke içinde emeğin daha entansif kullanımına yöneltecekti” (İnalçık ve Quataert, 2004: 89). Kısacası Avrupa’nın feodal beylikler şeklinde, merkezi bir yönetim anlayışından uzakta oluşu, farklı bir ekonomik politika izlenmesinde önemli bir sebep olarak görülmektedir. Tam da bu noktada Osmanlı’nın “ekonomi” kurumuna olan bakışını biraz detaylandırmak gerekmektedir. Osmanlı, bir toplumsal kurum olan ekonomiyi, yalnızca devlet hazinesini ve dolayısıyla hükümdarın iktidarını artırmanın ve kalıcı hâle getirmenin bir aracı olarak görmekteydi (İnalçık ve Quataert, 2004: 87). “Klasik Osmanlı sisteminde, ... bir iktisat politikasından ... bahsetmek kolay değildir.” (Genç, 2014: 39). Batı ise, ekonomiyi kendine özgü işleyişi ve kuralları olan bir toplumsal kurum, hatta bir bilimsel disiplin olarak görmeye daha eğilimliydi. Ekonomiyi bir bütün olarak görme ve rakip uluslara karşı onu koruma fikri, 18. yüzyıldan önce Osmanlıların aklına hiç gelmemişti (İnalçık ve Quataert, 2004: 87). Daha net bir ifade ile, “arşivi tutan devlet, ekonomiyle ekonomi olarak değil, kendisinin bundan alacağı vergi açısından ilgileniyordu.” (Belge, 2008: 294). Kısacası, Osmanlılar, ekonomi kurumuna oldukça pragmatik yaklaşmış ve kendi ekonomisini sanayi ve ticaret gibi ekonomik etkinliklerle farklı ülkelere karşı koruma fikrini geç dönemlere kadar geliştirememiştir. Pamuk’a (2007: 72) göre “merkantilistler, bir ülkenin değerli maden miktarını artırabilmesi için ithal ettiği fazlasını ihraç etmesi gerektiğini, bir başka deyişle dış ticaret fazlası vermesi gerektiğini savunuyorlardı.”. Merkantilist politika, Osmanlı’nın benimsediği yaklaşımın tam karşısında yer alıyordu (Toprak, 1988: 194). Osmanlı’nın merkantilist politikaları benimsemesinin nedenleri, sarayın, ordunun, halkın ve loncaların iâşe ve ihtiyaçlarının karşılanmasına öncelik vermesidir. Öte yandan Osmanlı, merkantilizmin ikinci özelliği olan, dolu bir hazineye sahip olma amacıyla Avrupa ile hem fikirdi. Ancak fetihlerin ve vergi gelirlerinin zayıflamasıyla hazinenin durumu buna müsait değildi. Üstelik sanayinin ciddi biçimde sınırlandırılması ya da daha yumuşak bir söylemle bir sanayileşme zihniyetinin yokluğu, Osmanlıları yine bu politikadan uzak tutan etmenlerdendir.

Bir devlet için söz konusu hazinesini doldurmak olduğunda Osmanlı bu konuda, özellikle 16. yüzyıl sonuna kadar oldukça başarılı olmuştur. Hatta Yavuz Sultan Selim dönemi (1512-1520), hazinenin en zengin olduğu dönem olarak kabul edilmektedir. Benzer şekilde Kanuni dönemi de (1520-1596) devletin en güçlü ve zengin dönemi olarak tasvir edilmektedir. Ancak yeni fetihlerle beraber yeni toprak kazanamama, devletin önemli bir gelir kanalını kesmişti. Üstüne bir de yeni fetihler için girişilen ve kaybedilen savaşlar, giderleri de ciddi biçimde artırmıştır. Böylesi bir gerileme döneminde hazinesinin dolması imkânsız duruma gelmiştir. İşte tam da bu noktada klasik dönem Osmanlı ekonomisinin hazineyi doldurmak için, neredeyse tek bir kaynağa bel bağladığı ortaya çıkmaktadır: Fetihler ve vergi gelirleri. İşte sanayileşmenin önemi burada daha da çarpıcı şekilde ortaya çıkmaktadır.

Osmanlıların hem ekonomik hem de bilimsel gelişmelerde geri kalmalarının daha başka sebepleri de vardır. Örneğin, baştan beri tartışıldığı gibi, bu sebeplerden belki de en önemlisi Osmanlı’nın makro toplumsal ve siyasi zihniyetinden kaynaklanmaktadır. Açıkça, Osmanlı, merkeziyetçi bir yönetimin kendi sunduğu tüm imkânları kullanarak, ekonominin hemen her alanını katı bir biçimde kontrol altında

tutmuştur. İşte bu durum, yerli bir sanayii ve müteşebbis grubunun yetişememesinde ciddi bir etken oluşturdu. 18. yüzyıl başlarıyla birlikte orduların seferlerdeki başarısızlığı ekonomiyi bir hayli zayıflattı. Tam da bu dönemlerde Batı hem askeri hem de ekonomik olarak giderek güçlenmekte ve Osmanlı'ya karşı ciddi bir tehdit olarak büyümekteydi. Genel hatlarıyla, Reform ve Rönesans sonrası, modernliğin doğuşu olarak adlandırılan bu dönemde Osmanlı da bir gerileme, en azından duraklama evresinde olduğunun farkındaydı. Hatta bu uğurda III. Selim ile bir askeri yenilik ve modernleşme çalışmaları da başlamıştı. Aslında, yenilik ve değişikliklerin yalnızca askeriye ve ordu ile sınırlı tutulması, Osmanlı'nın Batı'daki değişimi toptan bir şekilde anlayamadığının bir göstergesi olarak okunabilir. Çünkü Osmanlı'ya göre, bu büyük devletin yalnızca bir organı (ordu) hastaydı ve yalnızca onu tedavi edip ihya etmek, Batı'yla olan mücadelede liderliğin yeniden ele alınmasına imkân verecekti. Ancak 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında yalnızca askeriyedeki yeniliklerle devletin gerileyişini durdurmanın pek de mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Devam eden süreçte de anayasada, eğitimde ve ekonomide yapılan yeniliklerle devlet, toptan ve bütünsel bir modernleşmenin gerekliliğinin, kısmen de ve görece geç de olsa farkına varmıştır. Osmanlı'da sanayinin, ekonomik bir kurum olarak önem kazanmasının tam da bu duraklama dönemine rast gelmesi elbette tesadüfi değildir. Osmanlı'nın sanayiye geç girişmesinin sebepleri arasında, devletin, ithalatın önünü açması ve bu durumun yerli üreticinin isteğini kırması, devletin hazinesinin fetih ve vergiyle yeterince doldurulabilmesinin sanayiye görece ikinci plana atıp önemsizleştirilmesi, bu çalışmanın da bir iddiası olan ve tüm bu sebepleri çatı gibi örten ana etken ise, sanayileşmeden ve kapitalizmden uzak bir toplumsal zihniyet idi.

Sonuç

Söz konusu Osmanlı tarihi olduğunda, çoğu tarihçi sıklıkla, imparatorluğun tarihini bir savaşlar, fetihler ve antlaşmalar tarihine indirgeme eğilimindedir. Ancak son dönemde bu tarihçilik anlayışının yanında devletin sosyo-ekonomik varlığı ve geçmişi de tarihçilerin üzerine eğildikleri bir konu olmuştur. Aslına bakılırsa Osmanlı'nın sosyo-ekonomik tarihi üzerine incelemeleri, İbrahim Hakkı Uzunçarşılı ve Ömer Lütfü Barkan'a kadar geri götürmek de mümkündür, ancak nedense savaşların ve fetihlerin merkezde olduğu milliyetçi bir tarih yazım sevdası baskın çıkmıştır. Yine de Halil İncelik, Mehmet Genç ve Şevket Pamuk gibi hem tarihçi hem de iktisat tarihçileri, geçerli ve güvenilir bir tarih yazımında toplumun sosyo-ekonomik geçmişinin de önemini ortaya çıkarmışlardır. Bu çalışmada ilk olarak, Osmanlı klasik dönemi (15. ve 17. yy.) sosyo-ekonomik yapısı ve zihniyetini, bir sosyolojik teori olan işlevselci teori çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu teorinin özüne göre, bir toplumsal yapı, kendi içinde sürekli denge ve düzene ulaşmaya çalışan çeşitli alt sistemlerden müteşekkil bir sistemdir. Çalışmada bu teori çerçevesinde, klasik dönem Osmanlı toplum yapısının da bir denge ve düzen arayışı içinde olduğu, hatta bu durumun doğal ve zorunlu olduğu iddia edilmiştir. Ancak buradan Osmanlı toplumunda hiçbir çıkar ilişkisinin ya da mücadelesinin olmadığı çıkarımında bulunulmamıştır. Elbette örneğin, Yeniçeri grupları ya da Lonca teşkilatı içinde ya da bu grupların farklı gruplara yönelik giriştikleri mücadeleler olmakla birlikte, bu çıkar çatışmaları ve mücadeleleri, var olan sistemi yıkıp yerine yeni bir sistem önerme iddiasında değillerdi. Aslına bakılırsa Osmanlı toplumu kendi içinde belli bir tabakalaşmaya da sahiptir. Devletin yönetim kadrosu ile yönetilen kısım olan reaya arasında açık bir tabaka farkı vardır. Ancak bu tabakalaşmayı, Marx'ın anladığı şekilde bir sınıf olarak görmek pek mümkün değildir, çünkü Marx'a göre, bir toplumsal grubun sınıf olarak tanımlanabilmesi için "sınıf bilinci"ne sahip olması gerekir. Buna göre, Osmanlı toplumunda sınıf bilincine sahip olup, karşıt sınıflarla çıkar çatışması olduğunun farkında olan yalnızca çok küçük bir azınlık olan yönetici kadro vardır. Hal böyle olunca, toplumsal yapıdaki çıkar çatışmaları ya da mücadeleleri, Marksist anlamda çatışmacı bir paradigmadan incelenmek için tam anlamıyla gereken özellikleri taşımaz.

Bu çalışmada ayrıca, Weberyen rasyonalist değişim teorisinin imkânlarından faydalanarak, Osmanlı'nın sanayileşememesinin ve kapitalizme geçişinde derin sıkıntılar yaşamasının sebepleri bulunmaya çalışılmıştır. Bu değişim teorisinde, toplumsal değişim olgusunun merkezinde fikirler, değerler ve toplumsal zihniyetin etkileyciliği ve hatta belirleyiciliği söz konusudur. Bu değişim teorisinin karşısında ise Marx'ın maddeci değişim teorisi bulunmaktadır. Bu teoriye göre de toplumsal değişimin kaynağında fikirler ve değerler değil, maddi üretim ilişkileri vardır. Bu çalışmada, Weber'in rasyonalist değişim

teorisinin daha geçerli bir açıklama kapasitesine sahip oluğuna inanılmaktadır. Kısacası, Osmanlı'nın sanayi ve kapitalizmi erken dönemde benimseyememesinin temel sebeplerini, devletin maddi imkân yoksunluklarında aramamak gerekmektedir. Çünkü bir toplumun sanayileşmesi ya da kapitalistleşmesi için gereken şartların başında, sanayileşmek isteyen bir toplumsal zihniyetin varlığı oldukça önemli ve gereklidir.

Kaynakça

- Abrahamson, M., (1990). *İşlevselcilik*. (N. Çelebi, Çev.) Konya, Sebat Ofset, (1978).
- Belge, M., (2008). *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür* (2. baskı). İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bulut, M., (2012). Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış. *Bilig Dergisi*, 62, 63-96.
- Genç, M., (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (11. baskı). İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Gruzinski, S., (2019). *Orada Saat Kaç? 16. Yüzyılda Dünyayı Bilme Arzusu* (2. baskı). (Ö. Doğan, Çev.) Ankara, Doğu Batı Yayınları, (2010).
- İnalcık, H., (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1* (27. baskı). İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H., Quataert, D., (2004), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* Cilt 1 (2. baskı), (H. Berktaş, Çev.) İstanbul, Eren Yayıncılık, (1994).
- Kaçmazoğlu, H. B., (2020), *Türk Sosyolojisinde Temalar: Doğu-Batı Çatışması* (2. baskı). İstanbul, Doğu Kitabevi.
- Kızılçelik, S., (2007), *Batı Sosyolojisini Yeniden Düşünmek Cilt 2: Burjuva Sosyolojisi*. Ankara, Anı Yayıncılık.
- Lewis, B., (2020), *Hata Neredeydi? Doğu'nun 300 Yıldır Cevabını Aradığı Soru*. (M. M. Özeren, Çev.) İstanbul, Kronik Kitap, (2002).
- Mahçupyan, E., (1999), Osmanlı Dünyasının Zihni Temelleri Üzerine. *Doğu Batı Dergisi* 8, 49-68.
- Meriç, C., (1994), *Bir Dünyanın Eşiğinde*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Moore, W., (2002), İşlevselcilik. T. Bottomore, & R. Nisbet (Ed.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* içinde (Ş. Tekeli, Çev.), (ss. 327-368). Ankara, Ayraç Yayınevi, (1978).
- Nisbett, R. E., (2015), *Düşüncenin Coğrafyası*. (G. Çağal Güven, Çev.) İstanbul, Varlık Yayınları, (2003).
- Ortaylı, İ., (2009), Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar. T. Bora, & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1* içinde (ss. 37-41), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2007), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (4. baskı). İstanbul, İletişim Yayınları.
- Sanandaji, N., (2020), *Kapitalizmin Doğduğu Yer: Orta Doğu*. (Çev. A. Uzun) Ankara, Liberte Yayınları, (2018).
- Shayegan, D., (1991), *Yaralı Bilinç Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*. (H. Bayrı, Çev.) İstanbul, Metis Yayınları, (1989).
- Slatery, M., (2018), *Sosyolojide Temel Fikirler* (10. baskı). (Ö. Balkız, G. Demiriz, H. Harlak, C. Özdemir, Ş. Özkan, & Ü. Tatlıcan, Çev.) Bursa, Sentez Yayıncılık, (2003).
- Şener, S., (2007), Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (3), 56-90.
- Tanpınar, H. A., (2018), *Beş Şehir* (42. baskı), İstanbul, Dergah Yayınları.
- Toprak, Z., (1988), İktisat Tarihi. S. Akşin (Ed.) *Türkiye Tarihi Cilt 3* içinde, (ss. 189-246), İstanbul, Cem Yayınevi.
- Turner, B., (1997), *Max Weber ve İslam*. (Y. Aktay, Çev.) Ankara, Vadi Yayınları, (1974).
- Ülgener, S., (1981), *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul, Der Yayınları.